

Розділ перший

Звідки беруться діти. Заборони для жінки при надії

«А тато нащо? — Щоб дрова рубав»

«Звідки я взявся?» Мені видається, що попри наш шалений час з усіма його технологічними можливостями та інформаційними проривами, це запитання ще не раз лунатиме з дитячих вуст. Хоча куди дітися? Бабусі з жалем констатують, що «тепер мале краще знає за тебе», й аргументують цей сумний для себе факт: «А де ж вони [діти] беруться? Вони кіно дивились “Жіночий лікар”, то вони не знають, звідки діти беруться? — “Бабо, іди вже кіно включай!”» (с. Черськ Влн.). Неочікуване запитання: «Звідки беруться діти? Як пояснювали дітям?» — зазвичай викликає в респондентки спочатку усмішку, потім коротке замішання (бо ж нікуди дітися — вигадували, брехали дітям), а потім — роздуми вголос:

«Тепер усьо знають. Видите, такі малі вже діти, вони всьо знають. Тепер задуже знають, задуже розпусти. Колис були би нам не сказали, ми би були це до голови не додумали навіть, відки ми є да шо ми є...» (с. Устеріки І.-Фр.)¹⁶.

І часом лунає щире одкровення:

«А знаєте, у нас калісь діти були дурнуватіє. Я свого калі раділа першого хлопчика, і питає: “Мама, де ти мене взяла?”. А я кажу: “В больніце купіла. Купіла в больніце”. І шо ви думаєте? Уже був великій — і не понімає. Паєхали ми тудя, заболел у мене чоловік і лежав у тей больніце, де я раділа. І питає, у якої ти больніце мене купляла? Я кажу: “Ось у цьой”, — роддом показала. А тепер уже ж такіє, патаму шо оні ж дівляться дурнішу па телевизорах. Тоді панятія ж не імелі. І діти цього не зналі» (с. Мекшунівка Чрн.)¹⁷.

Так само зі мною поділилися дотепним, як на сьогодні, спогадом:

«...у мене менша з вісімдесят другого року питає: “Мама, де я взялася? Де ви мене взяли?” А я їй кажу: “Отам он, у саду, на яблуньці. Я думала, то мавпочка якась стрібала по яблуні, я зловила да і в хату принесла”. Придумала. А вона і повірила. Вона мойому онуку, в політехнічному учиться, каже: “Я така дурна, шо і повірила”» (с. Сукачі Квс.)¹⁸.

Інша річ, що не раз чула:

«Не питали, це стидно було таке питать. Так скромно ми себе вели, шо ніколи при матері, при батьку [не питали]. Батько й мати знає, шо казать, але розговоров не було, де взялися» (с. Нова Марківка Квс.)¹⁹.

І таких свідчень немало.

Правомірність дорослої «науки» задоволення дитячої цікавості в таких питаннях — це окрема тема дослідження — припускаю, із народної педагогіки. До ста баб

не ходити: оповіді моїх респонденток дали б дослідникові поживу для роздумів.

«А кажуть, де воно береться? Береться з телевізора. А колись же не знали. Я знаю, колись у мене в п'ятнадцять років менструація стала, я три дні плакала. Я не знала що. Я чула, що, як баби зйдуться да балакають, то кажуть, що от як родить, да кровотіченіє. То я думала, що це у мене вже дитя буде, що це кровотіченіє» (с. Бараші Жтм.)²⁰.

Тут упадає в око інше — оповідь моїх співрозмовниць про почуті в дитинстві відповіді на схоже, вічне питання (як йшлося від прабадьків до дітей, онуків) засвідчує яскраві риси національного характеру українців — наївність та надмірна довірливість, що з роками не зникали:

«Лелека приніс. У капусті знайшли. Так казали. Я вже і то помню. Я родила, хіба мені мати казала, що так і так? А як прийшла родить, кажу: “Де ж та дитина візьметься?” А тая, що там я родила [акушерка], каже: “Як давати, то знала куди, а як дитина, то не знаєш кудю візьметься?” — вирячила очі. Як же то воно має родитись? Отаке було. А що, вчили нас? То тепер телевізори, тепер отакий маленький і то знає. Я не знала, що воно там. А чого? Тоді було гріх казати. Чи чого нам не казали? Поняття не маю. А їм [нашим батькам], то тем более не казали. Коли вони нам не казали, наші батьки не казали, то їхні батьки тем более не казали» (с. Карасин Влн.)²¹.

Однак попри визнання, що «ето сказка давняшня» (с. Вагачичі Чрн.), пласт ідей про народження дітей ще відтворюється з пам'яті респондентів у вигляді лаконічних вербальних формул²². Вони рясніють розмаїттям локацій «виявлення» немовлят, неймовірною фантазією в їх пе-

реліку, глибиною образности. Це й чуттєві уявлення про птахів і тварин, рослинність (деревну, городньо-польову, трав'янисту), водні об'єкти й стихії, окремі персони. Усе це накладається на яскраві асоціації та давній міфологічний світогляд. Ці тексти можуть бути дуже короткими або ж розгорнутими через введення допоміжних характеристик, фольклорних мотивів²³. Вони не мають піти в небуття.

Зрозуміло, діточок мами (баби) шукали, ловили (зловили, виловлювали), упіймали, знаходили, вигрібали, брали, струсили, знайшли, здибали, злапали. Їх хтось мав принести, кинути, підкинути, подати, завезти, а саме немовлятко падало (із небес, із воза), сиділо, злізало (із дерева).

Повсюдно поширеною виявилася нейтральна вербальна формула купили, проте зазвичай, вочевидь, передбачаючи питання: «Де?» — конкретизували: на базарі (ярмарку), у магазині, крамниці, б'льниці, в г'роді,пологовому будинку.

Як свідчить аналіз наявних вербальних формул, участь людини в цій справі траплялася зрідка. Одного разу записала розгорнуте: «Хтось ішов да приніс. То баба принесла. Баба принесла. Вам баба хутко принесе ляльку. Таке було. А яка та баба?» (с. Козлиничі Влн.)²⁴, — а також коротке уточнення: баба приносила малечу й чіпляла її на груші (вербі).

Навдивовижу, але на побутовому рівні вигулькував історичний мотив славетної минувщини: «Їхали козаки з Дону та й завезли» (с. Козачі Лагері Хрс.)²⁵. Утім з огляду на назву населеного пункту, такий варіант виглядає цілком правдоподібним.

Зрештою, найбільш поширена на теренах України (наприклад, Житомирщина, Київщина, Чернігівщина)²⁶ мовна формула-пояснення з'яви немовлят відсилає нас до рослинного світу, насамперед до такої городньої культури, як капуста. Округло-сплюснута форма качанів зі сріблясто-

зеленим або білуватим листям насправді дуже нагадує дитячу голівку:

«У капусті найшли. Капуста в почоті! А старший каже: “Піду вирубаю капусту, хвате ловить, бо вже хвате — душ дванадцять піймали [дітей — братів і сестер]!” А чого вони на капусту звертали? Може того, що листя велике, схватись можна?» (с. Федорівка Плт.)²⁷.

Проте в цій важливій справі «знайдення» немовлят у капусті не обмежувалося. Із городніх культур згадують також картоплю, кукурудзу, горох, квасолю, огірки, гарбузи, малину, а ще коноплі, конюшину, бур'яни. Згадка про ці об'єкти-локуси нерідко супроводжується дієсловами, зокрема: *знаходити, ловити (в качанах зловили), хватати, піймати* тощо.

Окреме місце посідали римовані вирази, де польові роботи (сівба зернових — жита, а також вівса) пов'язуються з «випаданням» дітей із небес: «Батько сів овес, а ти впав із небес» (с. Переброди Рвн.)²⁸; «З нібки впав — чоловічком став» (с. Чайкіне Чрн.)²⁹. Появу дітей часто пов'язували із небесною сферою, і підкріплюється це вказівкою на персонажів-подавців життя: дитинку приніс «ангелик» (с. Верхні Ворота Зкп.)³⁰, подібно, «...це підкинув Бог, ти взялася від Бога» (с. Зяньківці Хмл.)³¹.

Поширеною виявилася мовна формула зі згадкою про улюбленого птаха українців — лелеки: «...у пелюшках приніс» (с. Матейки Влн.)³², що й не дивно, адже «колись по хатах багато кубел було» (с. Мартиновичі Квс.). У польових матеріалах, насамперед записаних на теренах Карпат, на Львівщині, Тернопільщині, маємо безліч народних лексем на його означення, зокрема: окрім *лелека*, також *боцюл, боцьон, бусьок, бузьок, буслик, бусол, бусел, бусель, буся, черногуз, айст, гайстер*. Згадка про цього птаха обростає

яскравими деталями, фіксуємо контамінацію вербальних формул: «Бусель приніс, покинув на горобі» (с. Вишевичі Жтм.)³³; «...бусол приніс, зашли в капусту полоти і тебе нашли, а ти сидів у капусті, бусол тебе впустив, приніс...» (с. Грабове Влн.)³⁴, «...у капусті найшли! Вовки несли, да в капусті кинулі» (с. Грабів Чрн.)³⁵. Із птахів згадують ворону й сороку (с. Дептівка Смс.)³⁶ або просто *пташечку*; із домашнього птаства — гусь, тварин — свиня (*паця*).

Із дерев та кущів передусім називають *грушу*: «На груші піймали, особливо хлопця» (с. Федорівка Плт.)³⁷, але також *яблуню, калину, вербу, ясеня*.

Залежно від природної зони, місцем, де «вловили» немовлятко, міг бути ліс (на *пеньку*), а тоді своєрідним «кур'єром», окрім *вовка*, виступав *зайчик*: «Ішла я лісом. Під кустіком зайчик сидів. Я до зайчика, а там лежала дитинка. То я тебе взяла й принесла додому». Хоча оповідачка тут же уточнила, що цей представник роду ссавців міг «доставити» дитину й ближче до людей, але тоді не обходилося без капусти: «Виросла в нас на городі капуста, висока така. Дивлюсь, а зайчик гризе капусту. Я зайчика прогнала, а тебе знайшла» (с. Лехнівка Квс.)³⁸. Відповідно, окреслюють як окремі місцини також *поле* (у копиці), природні водойми — *річка, ставок, у болоті на купині (там качка несеться), дніпровські плавні*, тут же згадують *очерет*. Тоді дитину ловили або її приносила біжуча *вода, рибка*: «А я своїм всім казала: “Я ішла за річкою, там рибка несла, — таке все донині кажу, — рибка несла; бачу: якась дитинка плаче, і я злапала”. І мені то саме говорили» (с. Комарів Льв.)³⁹.

Нарешті знаходили немовлятко й на *дорозі*, на *возі*, *десь у кропиві, на межі*, а ще — дуже красномовно — у *діжці* (с. Устеріки І.-Фр.)⁴⁰. На Закарпатті, вочевидь виходячи із місцевих реалій, твердили: «...їхали цигани — та

з воза упали, — казали дітям, звідки взялися» (с. Лозянське Зкп.)⁴¹.

Щоправда, у вигадуванні можливих пояснень «чуда» появи дитини трапляються фольклорні новотвори: «Я самого меншого сина роділа, і ми вбирали там за речкою бульбу, а вертольот там летав і спускався чоловік, тамока, то мої діти всьо врем'я казали: "Нашого Колю вертольот спустив"» (с. Копище Жтм.)⁴².

Норми поведінки вагітної жінки. Народні лексеми на означення вагітної жінки були досить промовистими: *бéремна, беременна, важка, груба, пузата, товста, повна, тяжка, в тяжі, тильбата, черевата*; про неї казали: *при надії, на сносях, в положенні, пішла (зайшла) на дитя, зачереїлась на дитя, несвободна, не сама, ходить, як купа тощо*. Респондентки твердили, що особливий стан жінки видавали її очі: «у неї зрачки такі мутніє, наче пожовкнуть» (с. Залісся Квс.), за іншим варіантом, очі темніють; на обличчі з'являється «руде рудовиння» (с. Рудьки Квс.).

Поведінка вагітної жінки була доволі регламентована, бо «все іде на дитину». Під відповідними «правилами поведінки» розуміємо комплекс усних застережень, пересторог, заборон, зарікань, наказів і приписів. Вони закріплювались у народній свідомості через усні перекази різних наративів-бувальщин і порад переважно повчально-застережного характеру, а також через церковну традицію. Перелік норм поведінки через вербальні формули передавався з покоління до покоління, відтак можна говорити про загальновідомий, «гласний» їх характер. Трактуючи мотивації заборон на виконання певних дій, піддаємося спокусі визнати, що вони мали раціональний або магічно-символічний характер. Проте пам'ятаємо тезу французького філософа та антрополога К. Леві-Строса, згідно з якою пояснення носіїв традиції завжди вторинні й можуть бути

раціональною основою під несвідомі колективні уявлення⁴³. Окрім того, будь-яка класифікація мотивацій є наслідком погляду зовні — для самого носія народної культури це протиставлення не має принципового значення.

Вірили, що дотримання певних норм моделює найістотніші риси дитини, що народжувалась, адже її душа й тіло формуються разом. Наведені нижче «правила» для вагітної (та її оточення) із часом набували універсального характеру, їх легко називають на віддалених одна від одної територіях, а тому не бачу потреби тут вказувати, де саме ті чи інші заборони зафіксовані.

Повсюдно поширеним був припис не дивитися вагітній на людину із невродливою зовнішністю:

«...треба не дивіця як десь от іде каліка, вдруг зустрічаєшся ти з нею, не можна розмінуться, так ти не дивись на неї, а швидше глянь на свої нігті. Отак постав руки і дивись на свої нігті. А в очі людині той не нада дивіца...» (с. Обиходи Жтм.)⁴⁴,

але також спеціально зауважено: «не сміятися на каліку». Так само було відомо, що дитині можуть зашкодити танці вагітної («щоб дитина була спокійною»), а також спів («щоб дитина не плакала»). Стійким було уявлення, що каліки народжуються як покарання за гріхи матері й заклітє може піти на весь рід, проявитись і через 10 і 12 поколінь. Цікавою є думка про крадіжку: красти жінці «в положенні» не можна, бо це матиме негативний наслідок — «буде дитя злодюга». «Беременній» заборонялося: сідати на порозі хати, щоб не народилася калічка (варіант — «стане дитина в "порозі" і не родиться»); переступати через мотузку (варіанти: пліт, голоблі, жердину, похиле дерево, межу), щоби пуповина не обкрутилась кругом ший дитинчати — «буде пуповина завернута»; так само — кидати одяг через